

Smoláková, Mária

Neskororománsky portál kostola sv. Egídia v Iliji : (Výsledky najnovšieho stavebno-historického a reštaurátorského prieskumu)

Archaeologia historica. 1997, vol. 22, iss. [1], pp. 39-48

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140235>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Neskororománsky portál kostola sv. Egídia v Iliji

(Výsledky najnovšieho stavebno-historického a reštaurátorského prieskumu)

MÁRIA SMOLÁKOVÁ

Portál kostola sv. Egídia v Iliji je nesporne jedným z našich najvýznamnejších kamenosochárskych artefaktov 13. storočia, ktorého dodnes akceptované slohové a štýlové vzťahy k okruhu dielni benediktínskej rehole stanovil V. Mencl (1937). Všeobecne sa prijíma datovanie portálu k roku 1254 podľa kanonickej vizitácie farnosti Svätý Antol z roku 1779, aj keď najnovšie M. Čelko (1994) upozorňuje na nedostatočnú hodnovernosť tohto dátumu, pretože sa dosiaľ nepodarilo identifikovať prameň, z ktorého sa čerpal údaj vo vizitácii o postavení kostola pred 525 rokmi. Kostol sv. Egídia však prvýkrát dokladá zachovaná listina už z roku 1266 vo význame hraničného bodu vymedzenia majetkov (Čelko 1994), čím sa potvrdzuje jeho existencia v tomto čase a tým aj možnosť staršieho založenia. Z umelecko-historického hľadiska je nespochybniteľné jeho začlenenie k jednému zo stredoeurópskych štýlových prúdov okolo polovice 13. storočia (z poslednej doby Kahoun 1994, Oriško 1994, 1996).

V predložennom príspevku chceme prezentovať len niektoré nové poznatky k stavebnej substancii portálu. Vyplynuli z hĺbkového prieskumu jeho kamenných článkov a bezprostredného okolia hmoty západného múru lode v súvislosti s jeho plánovaným reštaurovaním (Štikar, Smoláková 1995). Prieskum inicioval rím.-kat. farský úrad v Banskej Štiavnici-Štefultove (p. farár P. Zaťko), aby sa mohlo konečne prikrčiť ku konkrétnemu riešeniu spôsobu záchrany a možností obnovy tohto už dlho vážne ohrozeného kamenárskeho diela. Najzávažnejším problémom je pokročilé zvetrávanie kameňa, pórovitého a značne nasiakavého andezitického tufu vplyvom vlhkosti (s úbytkom hmoty v dolnej tretine ostení až do hĺbky 30 cm) a čiastočné statické narušenie v dôsledku viacerých činiteľov.

Portál navodzoval už v minulosti a vyvoláva dodnes sporné otázky, domnienky a hypotézy, ktorých východiskom bol najmä často zdôrazňovaný kontrast medzi jednoduchým typom malého jednoloďového vidieckeho kostola s apsidou bez osobitých výrazových elementov vo svojom stavebnom celku a veľkosťou, monumentalitou, zložitou členenia a ornamentálnym akcentom západného portálu, čo mohlo viesť k domnienke o jeho vzniku na inom mieste, to znamená i určení pre iný objekt. Indíciou pre takýto výklad je aj výrazná rozdielnosť zóny hlavíc a ríms v jeho bočných osteniach, ktoré sa svojou formou i kamenárskym detailom odlišujú (na ľavej strane preplietané plastické úponky s laločnatými listami a motív vtákov, na pravej strane hlavice s mečovitými listami, drobným diamantovaním a závinicovými bobuľami s profilovanou rímou), i keď nevybočujú z rámca slohového a časového ohraničenia. Diskutovanou otázkou je i pôvodná podoba románskeho západného priečelia kostola, rovnako ako celý areál, nepodrobený dosiaľ dôslednému archeologickému výskumu.

Prieskum potvrdil v prvom rade primárnosť osadenia portálu do západného múru lode, t.j. súčasne s výstavbou kostola vznikol aj jeho dnešný západný portál. Určujúcim faktorom je previazanosť muriva z lomového kameňa s kamennými článkami portálu a použitie rovnakého maltového pojiva pri skladbe jeho jednotlivých článkov i muriva stien. Pojivo bolo možné konfrontovať v podstrešnom povalovom priestore na obnaženom pôvodnom východnom štíte lode a čiastočne i na západnom štíte (tu prišlo v horných partiách k zmene muriva pri prístavbe veže) – malta má pomerne jemnú štruktúru naružovitého, hlinitého tónu so zhlukmi zrníek nerozpusteného vápna. Na iných miestach kostola sa

Obr. 1. Neskororománsky portál kostola sv.
Egidia v Iliji.

Obr. 3. Sonda do podlahy pred pravou špaletou portálu s nálezi fragmentov soklovej zóny.

Obr. 4. Zadná strana portálu z lode.

sondáž nemohla uskutočniť (interiér aj exteriér v nedávnej dobe obnovený), preto zostali niektoré otázky stavebných vývojových kontextov celku objektu otvorené.

Po odstránení betónovej podlahy pri bočných osteniach, ktorá svojou úrovňou siahala asi 12 cm pod dolné ukončenie driekov stĺpikov, sa odhalila spodná zóna portálu, bohužiaľ rovnako deštruovaná ako spodné časti oboch ostení. Kamene tu zistené boli pôsobením vlhkosti do hĺbky rozrušené a chýba akýkoľvek náznak ich profilácie. Len umiestnenie väčších kameňov, zhodnosť materiálu – andezitického tufu – s ostentami, spájanie rovnakou maltou, primeraná veľkosť a čiastočne pozorovateľná zaoblenosť niektorých kusov môže naznačovať pätkový základ vo vzťahu ku skladbe ostení. Ich pravouhlé výstupky a vložené stĺpiky by takto mali vo svojej pôvodnej podobe dvojnásobne odstupňovanú pätku v celkovej výške cca 40 cm. Najspodnejšie kamene tejto zóny, s hornými spájané maltou, sú uložené na väčšie kusy lomových kameňov už na hlinenom základe.

Kamenný prah portálu, ktorého horná strana dnes lícuje s betónovou podlahou, bol vyšší, zistilo sa hrubé zosekanie jeho povrchu o 6 cm. Vo vzťahu k portálu je primárny – podbieha pod kamenné články vnútorného ostentia výrezu a spája sa s nimi rovnakou maltou. Vo svojej pôvodnej výškovej hmote nadväzoval na hornú časť pätkovej zóny, t.j. priamo na pätky tesne pod pravouhlými výstupkami a stĺpkami ostení. V úrovni dolnej soklovej zóny (pod úrovňou dnešnej betónovej podlahy) tu teda musel byť ešte jeden schodový stupeň, dobiehajúci k spodným pätkám, resp. soklu. Tento schod bol zrejme pri mladších úpravách odstránený. V sonde na tomto mieste sa našiel len jeden nepravidelný väčší kameň s rovnou hornou plochou, podbiehajúci čiastočne pod prah, bez maltového pojiva. Podobné väčšie kusy lomových kameňov s rovnou hornou plochou boli zistené v sonde pod betónovou podlahou zo strany lode – ich horná rovina je v úrovni spodnej hrany portálového prahu. Pravdepodobne sú to úpravy podláh z mladšieho obdobia. Uvedenými zisteniami v sondách do podlahy sa čiastočne mení doterajšia predstava portálu v zmysle zväčšenia jeho dimenzií o ďalšiu soklovú zónu, mal teda monumentálnejší charakter i logickejšiu proporcionalitu vo vzťahu ostení a archivolty, ktorá dnes vyznieva ťažšie a je vyššia ako ostentia. Pôvodne boli ich výškové rozmery zhodné.

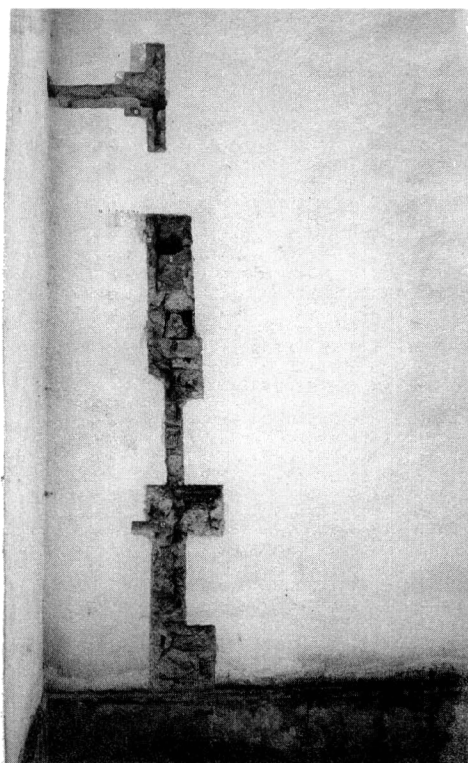
Portál vo svojej koncepcii širokého lievikového roztvorenia ústupkových ostení a archivolty sa len čiastočne vsadil do hrúbky hmoty západného múru lode. Takmer polovicou svojej hĺbky predstupoval pred fasádu, kde ho rámoval výstupok steny. Jeho podoba nebola známa. Pristavba neskorobarokovej hranolovej veže síce rešpektovala samotný portál v celom rozsahu a prispôbila sa mu svojimi vnútornými rozmermi (šírku podvežia určilo vonkajšie ohraničenie profilácie ostení), nebolo však jasné, ako nadviazala na pôvodný výstupok múru a do akej miery ho zachovala. Sondami v podveží a na vonkajších stenách veže sa preukázali vzťahy týchto substancií a napokon aj forma portálového výstupku.

Južný a severný múr veže sa priamo pripojil k čelným plochám oboch strán výstupku, ktorý sa v bočných úsekoch, predstupujúcich pred priečelia lode, v takmer plnej miere zachoval. Bol murovaný z lomového kameňa s použitím toho istého maltového pojiva ako v skladbe portálu a s múrom lode sa v rohoch preväzuje. V jednoznačných dilatačných špárach medzi vežou a portálovým výstupkom sa potvrdila pôvodná neskororománska úprava. Na kamenné články portálu nadviazalo murivo z lomového kameňa a vonkajšie nárožia výstupku boli spevnené pritesávanými kamennými kvádrmi z rovnakého materiálu ako portál (sivookrový andezitický tuf). Toto nárožné armovanie sa preukázalo v celej výške cca 420 cm nad dnešnou úrovňou terénu, aj keď sa nezachovalo v plnom rozsahu (šťasti porušené pri prevážovaní muriva veže). Posledné kamenné kvádre určili zhodne na oboch stranách pôvodnú výšku výstupku. Jeho čelná plocha bola pritom vo vzťahu k portálu odstupňovaná. Vo výške cca 300 cm nad úrovňou terénu bol zistený na vonkajších nárožniach výstupku 10 cm odskok smerom k lodi, čo znamená, že spodná širšia časť zodpovedala špaletám portálu do výšky ich rímasy a horná užšia časť nadväzovala na okraj archivolty, ustupujúcej o 10 cm za okraj rímasy špaliet. Žiaľ sú už dnes na nárožniach stratené prechody týchto častí (zasiahlo do nich murivo veže). Ďalšie odstuňovanie bolo pravdepo-

dobne aj v naspodnejšej zóne podľa čiastočného predstúpenia lomových kameňov výstupku pred rovinu portálu (tak isto porušené prístavbou veže).

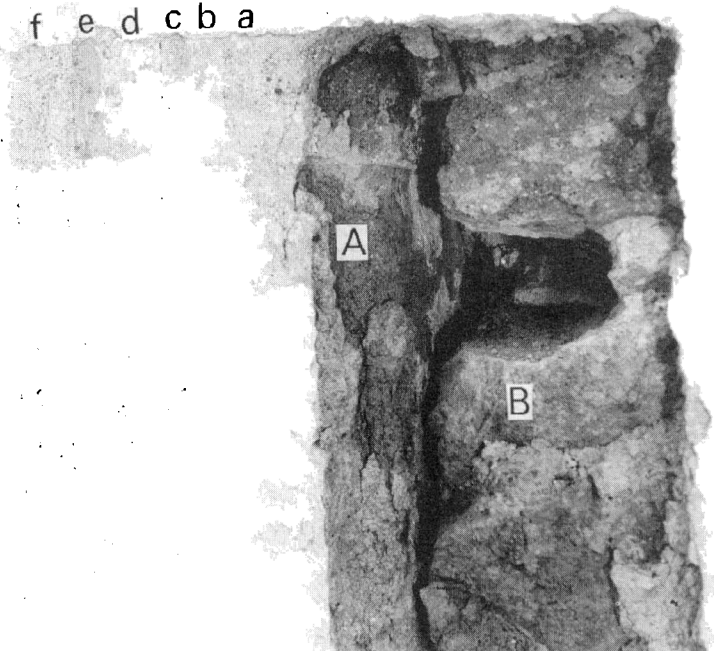
Nálezky pôvodných nároží portálového výstupku priniesli aj ďalšie pozoruhodné zistenie. Ich predstúpenie pred západný múr lode nie je rozmerovo rovnaké. Na severnej strane je v dolnej časti šírka úseku výstupku 70 cm, kým na južnej strane 50 cm. Tento rozdiel znamená, že rovina samotného portálu nie je rovnobežná so západným múrom lode. Je mierne zošikmená príklonom k južnému smeru, čo nie je voľne pozorovateľné pri pohľade na portál, dnes zovretý stenami veže. Takáto pozícia predstupujúceho portálu je vysvetliteľná len požiadavkami optickej empirie v situácii kostola vo vzťahu ku krajinárskemu prostrediu. Jeho umiestnenie na okrajovej plošine kopca Rematina so šikmými zrázmi na západnej, južnej a východnej strane orientovalo dominantný pohľad z údolia dediny Ilija na jeho juhozápadnú stranu. Tomuto pohľadu sa prispôsobilo postavenie dominantného prvku portálu miernym natočením k južnému smeru, aby jeho celok vyznel vizuálne výraznejšie. Nie sú mi známe analógie takejto pozície portálov, ale je pravdepodobné, že stavebné praktiky tohto druhu neboli výnimočné. V tomto období sú napokon známe rôzne odchylky od exaktných geometrických plánov, ktoré riešili napríklad problém optimálnejšieho osvetlenia (Smoláková, Oriško 1989). Ilijanský portál sa takto stáva ďalším príkladom stredovekého stavebného iluzionizmu.

Formu horného uzavretia portálového výstupku bolo možné zisťovať sondami na I. poschodí veže, nad trámovým stropom podvežia, ktorého stredné brvno bolo uložené priamo na vrcholových kameňoch oblúku archivoly. Podľa nálezov je evidentné, že portálový výstupok bol ukončený vodorovne, neobjavil sa žiadny náznak štítu, ako predpokladal V. Mencl (1937). Na kamenných článkoch archivoly je murivo z lomového kameňa, prebiehajúce k bočným stenám, k nárožným kamenným kvádom. Na tomto murive bola

Obr. 5. Sondy na severnej stene veže, v špáre odstupňované nárožie portálového výstupku.

g f e d c b a

Obr. 6. Sonda na severnej stene veže s nárožným kvádom portálového výstupku (A) s pripojeným murivom veže (B).

zistená zarovnávacía, hlinito-maltová vrstva (cca 25 cm pod úrovňou dnešnej doskovej podlahy), súvisiaca s úpravou hornej vodorovnej plošiny. V prekryvajúcej suti sa našli úplne spráchnivelé kúsky dreva zo starej doskovej konštrukcie a šindľov. Nevieime, či ide o zvyšky pôvodného zastrešenia, ale aj tak možno predpokladať uzavretie portálového výstupku pultovou drevenou strieškou, pokiaľ by tu neboli použité napríklad kamenné platne. S konštrukciou zastrešenia môžu súvisieť aj odskoky rohov horných nárožných kvádrov, zistené na oboch stranách. Otázka pôvodnej povrchovej úpravy portálového výstupku nie je úplne vyjasnená. V špáre v podveží sa na murive z lomového kameňa našli síce fragmenty dvoch prekryvujúcich sa starších omietok s hrubozrnnejšou pevnou štruktúrou, nemožno však jednoznačne stanoviť, či aspoň spodný fragment pochádza z 13. storočia, lebo sa nezachovalo napojenie omietok ku kamenným článkom. Ani na čelnej ploche portálovej steny v podveží okolo archivoly nie sú zachované omietkové fragmenty dostatočne výpovedné. Rovnako je otázne, či pozostatok bielej náterovej vrstvy so stopami červenej farby na jednom z vonkajších nárožných kvádrov patrí k pôvodnej úprave. V každom prípade sú to však relikt y z predbarokového obdobia (prekrýva ich vežová prístavba). Podľa charakteru muriva v kombinácii lomových kameňov a kamenných kvádrov treba oprávnenne predpokladať pôvodné omietnutie výstupku. Aj portál musel mať zjednocujúce nátery. Jeho skladba je totiž nepravidelná s rôznymi výškami špárovania a nepravidelné je i použitie rôzne farebne odtieňovaných kameňov (sivých, sivookrových, ružových). Žiaľ pri poslednej obnove v roku 1951 portál dôsledne očistili od všetkých vrstiev (akad. sochári A. Drexler a V. Remeň, podľa ústneho zdelenia V. Remeňa ich bolo okolo 20–25) okrem iluzívneho okrovo-bielo-červeného mramorovania na dvoch oblúkových profiloch archivoly, ktoré je evidentne z konca 18. storočia (rovnaké na klasicistickej oltárnej architektúre v interiéri kostola). V rámci nášho prieskumu uskutočnený mikrochemický rozbor odobratých vzo-

Obr. 7. Sondy na južnej stene veže, v špáre nárožie portálového výstupku.

Obr. 8. Časť barokových schodov v hmote muriva portálového výstupku nad pravou stranou archivolty.

riek kameňa konštatoval nepravidelne zachované zvyšky bieleho vápenného náteru, žltého a červeného okru s prímiesou mŕtvia. Keďže sa pod nimi nenachádzali žiadne nečistoty, možno ich prijať aj ako pôvodné. V tom prípade by mohli korešpondovať s červeným fragmentom na nárožnom kvádri. Takáto farebná kombinácia je v časovej vrstve vzniku portálu možná (z poslednej doby uvedieme príklad dôsledne rekonštruovanej výmalby západného portálu dómu v Limburgu an der Lahn, vysväteného 1235 a dokončovaného ešte v štyridsiatych rokoch, v podobnej koncepcii základnej skladby, s akcentom červenej, okrovej, so zelenou v zóne rastlinných hlavíc). V rámci farebného pojednania celku portálu mohol byť v trojlístovom vpadnutom hladkom poli tympanonu portálu maľovaný obraz. Osobitý charakter má vnútorná špaleta portálu zo strany lode. Na rozdiel od bežných zvyklostí murovania špaleta ako súčasti steny z lomového kameňa ju po bokoch tvoria mohutné kvádre kameňov výrezu portálu s pravouhlým odskokom a segmentový záklenok je zložený rovnako z kamenných kvádrov, opretých o zadnú stranu tympanonu. Z ich povrchovej úpravy hrubým špicovaním je zrejmé, že špaleta bola pôvodne omietnutá. Zistené fragmenty dvoch hrubozrnných primárnych vrstiev na murive z lomového kameňa v blízkosti armovacích kvádrov možno považovať za pôvodné, opäť tu však bolo odstránené napojenie omietok na kvádre (z úpravy v roku 1951, ktorá obnažila ich povrch a okolité omietky odsadila hlbokým špárovaním).

Portál so svojím murovaným hranolovým výstupkom pretrval v neskororománskej podobe ako pohľadová dominanta kostola do 18. storočia, hoci sa nálezmi potvrdilo, že už v tomto čase boli jeho najvystupujúcejšie časti a dolné partie v značne schátralom stave. V spomínanej kanonickej vizitácii (1779) sa uvádza drevená veža z roku 1734 bez bližšieho situovania. Je však zrejmé jej umiestnenie pred západným portálom, lebo sa tu hovorí, že „starobylá stavba má dve brány, opatrené patričnými závorami (zámkami)“. Z nich je nepochybne jedna totožná s neskororománskym portálom a druhá, podľa charakteru kostola, mohla byť len vo vežovej prístavbe pred portálom. Nevieme, kedy presne prišlo k vý-

Obr. 9. 1. poschodie veže s barokovým domurovaním čelnej strany portálového výstupku medzi trámami záklopového stropu, nad pôvodnou vodorovnou plošinou.

stavbe murovanej veže, ale pretože sa vo vizitácii zdôrazňuje, že veža je „doteraz nepodmurovaná“, uvažovalo sa už vtedy o potrebe nahradenia drevenej zvonice odolnejšou stavbou. Predpokladáme preto, že dnešná murovaná veža vznikla krátko po roku 1779, na začiatku osemdesiatych rokov, čomu zodpovedá i typ vstupného kamenného portálu v jej západnej stene. Vtedy sa prebúrali aj dnešné veľké okná lode. Vo vizitácii sa píše ešte o „dosť tmavom“ kostole so štyrmi oknami, čo môže navodzovať predstavu veľkosti a tvaru otvorov analogických k dnes zamurovanému východnému románskemu oknu.

V 18. storočí sa neskororománsky portál prvýkrát síce ocitol v chránenej polohe (už pri drevenej veži, ktorá mala bránu, nebola teda otvorenou konštrukciou), ale súčasne naň stavba murovanej veže a obnovovacia aktivita aj nepriaznivo pôsobila. Predovšetkým sa dolná soklová zóna dostala pod úroveň zdvihnutej podlahy podvežia a časti špaliet sa domurovali tehlou do podoby vysokého hladkého soklu (asi do polovičnej výšky stĺpikov), čím sa tieto partie ešte intenzívnejšie narúšali. Navyše sa deštruovala aj časť archivoly a pôvodného murovaného výstupku, keď k južnej stene podvežia umiestnili jednoramenné drevené schodisko, ktorým sa sprístupnila novo vybudovaná murovaná empora v šírke lode. Túto situáciu dokumentuje ešte fotografia z roku 1931, publikovaná V. Menclom (1937). Je možné, že tu je už prezentované novšie schodiskové teleso, ktoré nahradilo staršie, ale podľa neskorobarokových stavebných prvkov a sondážnych nálezov inú alternatívu prístupovej komunikácie na emporu prakticky vylučujeme. Záverom schodiska bola plošina, vytvorená v hmote portálového výstupku, z ktorej sa tehlovými schodíkmi vystupovalo na 1. poschodie veže a na samotnú emporu prebúraným otvorom v pôvodnom západnom múre lode. Schodisko v podveží bolo zrušené v roku 1951 v súvislosti s obnovou portálu.

Uvedenými novými zisteniami sa čiastočne dokreslila predstava podoby pôvodnej západnej portálovej sústavy. Bolo by však potrebné rozšíriť prieskum na celý komplex kostola i na jeho areál, aby sa vyjasnili viaceré diskutované otázky v kontexte jeho stredovekých dejín.

Literatúra

- ČELKO, M.: Príspevok k stredovekým dejinám Ilije, In: Ilija, kostol sv. Egídia a umelecko-historické pamiatky Banskej Štiavnice, Ilija/Banská Štiavnica 1994.
- KAHOÚN, K.: Banskostavnický staviteľský okruh v kontaktoch gotickej strednej Európy, In: Ilija, kostol sv. Egídia a umelecko-historické pamiatky Banskej Štiavnice, Ilija/Banská Štiavnica 1994.
- MENCL, V.: Stredoveká architektúra na Slovensku, Praha–Prešov 1937.
- ORIŠKO, Š.: Poznámky k architektonickej plastike 13. stor. v oblasti banských miest, In: Ilija, kostol sv. Egídia a umelecko-historické pamiatky Banskej Štiavnice, Ilija/Banská Štiavnica 1994.
- ORIŠKO, Š.: Románske kamenárstvo a kamenosochárstvo na Slovensku, Kandidátska dizertačná práca, Bratislava FFUK 1996 (rukopis).
- SMOLÁKOVÁ, M.–ORIŠKO, Š.: Románsky kostol sv. Štefana v Žiline, Vlastivedný časopis XXXVIII, 1989, č. 3.
- ŠTIKAR, M.–SMOLÁKOVÁ, M.: Románsky kamenný portál r. kat. kostola sv. Egídia v Iliji, stavebno-historický a reštaurátorský prieskum, 1995 (rukopis).

Zusammenfassung

Das spätromanische Portal der Kirche des Hl. Egidius in Ilija

Das Portal stellt eines von den bedeutendsten bildhauerischen Steinmetzartefakten des 13. Jh.s in der Slowakei dar. Seinen Stil- und Bauartmerkmalen nach reiht man es in den mitteleuropäischen Bereich der Werkstätten des Benediktinerordens ein, und seine Datierung legt man zum Jahre 1254. Im vorgelegten Beitrag präsentieren wir einige neue Erkenntnisse über seine Bausubstanz, die aus der Sondierforschung im Zusammenhang mit dem vorgenommenen Restaurieren hervorgegangen sind. In der ersten Reihe wurde die Tatsache betätigt, daß dieses Portal primär in die Westmauer des Schiffes eingesetzt wurde

(was in der Vergangenheit manchmal starkem Zweifel begegnete), das heißt, daß gleichzeitig mit dem Bau der Kirche auch ihr westliches Monumentalportal entstanden ist. Unter der Bodenhöhe unter dem Turm wurden Überreste seiner Sockelzone gefunden. Auf Grund der Funde wurde die Gestalt der ganzen spätromanischen Portalkonstruktion präzisiert, zu der der prismenförmige Spätbarockturm zugebaut wurde.

Abbildungen:

1. Das spätromanische Portal der Kirche des Hl. Egidius in Ilija.
2. Anblick der rechten Innen- und Außenleibung des Portals.
3. Sonde in den Boden vor der rechten Leibung des Portals mit den Fragmenten der Sockelzone.
4. Rückseite des Portals aus dem Schiff.
5. Sonden in die nördliche Turmwand, in der Fuge sehen wir das abgestufte Eck des Portalvorsprungs
6. Sonde in die nördliche Turmwand mit dem Eckquader des Portalvorsprungs (A) und mit dem angeschlossenen Turmmauerwerk (B).
7. Sonden in die südliche Turmwand, in der Fuge sehen wir das Eck des Portalvorsprungs.
8. Teil der Barocktreppe im Mauerwerk des Portalvorsprungs über der rechten Seite der Archivolte.
9. Der 1. Stock des Turmes mit dem zusätzlichen Barockmauerwerk der Stirnseite des Portalvorsprungs zwischen den Balken der Fehlbodendecke, über der ursprünglichen horizontalen Plattform.